

РОЗДІЛ V. ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ ПЕДАГОГІКИ ВИЩОЇ ШКОЛИ

УДК 378.091(477)“1917/1920”

Лариса Корж-Усенко

Сумський державний педагогічний
університет імені А. С. Макаренка

ORCID ID 0000-0001-9538-4147

DOI 10.24139/2312-5993/2018.03/285-300

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ НАЦІОНАЛЬНОЇ ВИЩОЇ ШКОЛИ ПЕРІОДУ ПРАВЛІННЯ УКРАЇНСЬКИХ УРЯДІВ

У статті розкрито провідні напрями реформування вищої школи в період правління українських урядів та виокремлено особливості в організації освітнього процесу упродовж 1917–1920 років. Доведено розширення меж академічної автономії, узагальнено досвід реалізації свободи викладання і навчання. Розглянуто труднощі та успіхи у здійсненні українізації вищої школи та активізації національно-патріотичного виховання молодого покоління. Розкрито взаємозв'язок академічних традицій та новацій у період національного державотворення (1917–1920 рр.), схарактеризовано нові підходи до мети, принципів та змісту навчання і виховання академічної молоді, розвитку студентського самоврядування та вирішення кадрової проблеми на прикладі українських державних університетів у Києві та Кам'янець-Подільському.

Ключові слова: університет, вища школа, академічна автономія, вищі навчальні заклади, реформування, українізація, освітній процес, студентське самоврядування.

Постановка проблеми. Сучасні університети певною мірою є спадкоємцями започаткованих у 1917–1920 років традицій національної вищої школи, оскільки, згідно з Конституцією України і Законом України «Про вищу освіту» (2014 р.), послугуються державною мовою, вивчають українознавчі дисципліни, реалізують право академічної автономії, свободи викладання і навчання, розвивають ідеї студентського самоврядування, посилюють національно-патріотичне виховання студентської молоді.

Аналіз актуальних досліджень. На противагу радянським дослідникам, змушеним ігнорувати досягнення у вищій освіті періоду правління українських урядів, порушена проблематика вельми активно розробляється в сучасній вітчизняній історіографії. Свідченням цьому є розвідки Н. Агафонової, О. Зубалія, О. Кірдан, А. Копилова, О. Колпакової, О. Комарніцького, М. Кукурудзяка, В. Майбороди, А. Підлісного, І. Передерій, В. Розовика, Н. Ротар, М. Собчинської, Б. Ступарика, В. Ульяновського, які апелюють до розвитку вищої освіти часів Української революції переважно у більш широкому контексті. Для дослідників історії українського університетотворення в добу національного ренесансу істотне значення мають праці О. Завальнюка.

Мета статті полягає у розкритті провідних напрямів реформування вищої школи в період правління українських урядів та виокремленні особливостей в організації освітнього процесу упродовж 1917–1920 років.

Методи дослідження. За допомогою текстологічного аналізу здійснено опрацювання історіографічного доробку та джерельного масиву дослідження. З використанням методу синхронного аналізу виокремлено особливості в організації освітнього процесу в 1917–1920 рр., розглянуто труднощі та успіхи у здійсненні українізації вищої школи. Діахронний аналіз дозволив з'ясувати взаємозв'язок академічних традицій та новацій у період правління українських урядів (1917–1920 рр.), схарактеризувати нові підходи до мети та змісту навчання і виховання академічної молоді. Керуючись методом узагальнення, виокремлено висновки пропонованого дослідження та окреслено перспективи розроблення спорідненої проблематики.

Виклад основного матеріалу. Текстологічний аналіз сучасної наукової літератури показує, що падіння російського самодержавства (лютий 1917 р.) та прихід до влади Української Центральної Ради (березень 1917 р.) уможливили інтенсивні перетворення в культурно-освітній царині. Організоване українство, згуртувавшись у політичні партії і громадські товариства та усвідомивши себе суб'єктом історичного процесу, вимагало докорінного оновлення галузі освіти на основі розбудови національної школи. Цьому протистояли консервативні сили, передусім, «стара університетська професура», яка, тяжіючи до загальноросійського освітнього простору, була налаштована на збереження «статус-кво» і нейтралізацію нововведень. Натомість керівництво молоді Української держави намагалось віднайти раціональне поєднання традицій та новацій у функціонуванні системи вищої освіти, виявляючи готовність до узгодження культурно-освітніх прав титульної нації та національних меншин відповідно до етнічної само ідентифікації громадян.

Встановлено, що на рівні держави та зацікавленої у перетвореннях науково-педагогічної громадськості передбачалися такі провідні напрями реформування вищої школи: забезпечення рівного доступу до наукових знань; посилення громадського характеру управління вищою освітою; розбудова широкої мережі вищих навчальних закладів (народних і державних університетів, галузевих інститутів), створення здорової конкуренції між різними типами вишів; реалізація відповідної мовної політики (українізація на основі запровадження паралельного викладання або надання статусу провідної мови у вищій школі); активізація освітнього процесу завдяки вдосконаленню змісту освіти, розширенню спектру українознавчих дисциплін, вирішенню кадрової проблеми; демократизація взаємин між викладачами і студентами, розвиток студентського самоврядування, тощо.

Суттєве значення для обговорення напрямів і змісту реформування вищої освіти в умовах нових реалій мало проведення Всеукраїнських з'їздів і

конгресів. Так, найпершими готовність до нововведень виявили деякі представники науково-педагогічних кіл столиці Слобожанщини. Ще в квітні 1917 року група професорів Харківського університету на чолі з М. Сумцовим виступила із пропозицією, за якою рада історико-філологічного факультету ухвалила рішення про відкриття кафедр української філології (мова, література, етнографія) та історії України, розпочавши викладання цих курсів [11]. Згідно з постановою Всеукраїнського з'їзду вчителів (5-6 квітня 1917 р.), розробленою секцією вищої школи, пропонувалося до основних кафедр українознавства додати ще три – етнографії, географії України та народної творчості. Незважаючи на скептичне ставлення загалу російськомовної інтелігенції (насамперед професури) до можливості українізації вищої школи, голова Центральної Ради М. Грушевський і його однодумці переконували, що всі проблеми можливо реально вирішити, а україномовними фахівцями можна укомплектувати не один університет.

Правовою підставою для українізації мережі вищих шкіл стало скасування Тимчасовим урядом заборони на вживання української мови (весна 1917 р.) та його дозвіл (вересень 1917 р.) на відкриття в Київському університеті Св. Володимира чотирьох кафедр українознавства. Це рішення, ухвалене під тиском української громадськості, було викликане прагненням петроградської влади продемонструвати увагу до духовних потреб українців. Натомість професорська корпорація Київського університету звернулася до уряду О. Керенського з листом-протестом щодо недоцільності здійснення українізації. Незважаючи на зволікання вчених рад старих («імператорських») університетів з реалізацією цієї норми закону, викладання необов'язкових українознавчих курсів здійснювалося із 1917 року зусиллями викладачів-ентузіастів: професорів П. Тутковського, І. Шаровольського, приват-доцентів О. Грушевського, І. Огієнка, Ф. Сушицького (Київський університет), професорів Д. Багалія, М. Сумцова (Харківський), професорів О. Вілінського і Є. Тріфільєва, приват-доцентів Є. Загоровського, П. Потапова (Новоросійський), частину з яких – російською мовою [7].

Згідно із «Проектом українізації вищої школи», розробленим генеральним секретарем освіти Центральної Ради І. Стешенком, передбачалося поступово українізувати 37 вищих навчальних закладів України за умови функціонування паралельних кафедр. Проте цей проект було визнано більшістю членів уряду надто радикальним. Адже в умовах академічної автономії колегіальні органи старих вишів бойкотували навіть запровадження паралельного викладання українською мовою, а державна влада уникала примусових заходів. Слід наголосити на неконструктивності позиції професорських корпорацій, що домагаючись державного фінансування, ігнорували міністерські листи, написані «незрозумілою» мовою та відмовлялися від компромісних варіантів.

Як свідчить аналіз джерельної бази, проблема доцільності та динаміки національного університетотворення належала до найрезонансніших у громадській думці. Значення українського народного університету для задоволення нагальних освітніх потреб обґрунтував професор М. Сумцов на засіданні Українського національного конгресу (6-8 квітня 1917 р.). Першою неофіційною національною вищою школою, «перлиною національного ренесансу» став Український народний університет імені Т. Шевченка, започаткований навесні 1917 року у Києві. Майже синхронно, у травні цього ж року товариством «Просвіта» було ініційовано відкриття у Сумах Народного університету, що також отримав ім'я генія українського народу. Викладацьке середовище столичного Українського народного університету стало генератором ініціативи створення аналогічних навчальних закладів у різних куточках країни.

Започатковану роботу з реформування системи вищої освіти продовжило керівництво Української держави гетьмана П. Скоропадського та Комісія у справах вищої школи і наукових установ при Міністерстві освіти на чолі за академіком В. Вернадським, прибічники поступового творення українських університетів. Натомість «Українська студентська громада» Університету Св. Володимира у квітні 1918 року вимагала закриття *alma-mater* як осередку русифікації та створення на його базі державної вищої школи, що сприяла відродженню титульної нації і національних меншин України [10, с. 103].

У вересні 1918 року гетьманом П. Скоропадським узаконено створення двох державних українських університетів (Київ, Кам'янець-Подільський), здійснено одержавлення чинних інститутів та університетів (Київ, Харків, Одеса) із зобов'язанням відкриття в них кількох українських кафедр (по чотири – в університетах і дві – в Ніжинському інституті) [17]. Поміркованим ставленням до українізаційного процесу вирізнялася громада Київської духовної академії Академії, визнаючи започаткування власного закладу самим народом і для потреб українського народу [1].

Успіх національного ренесансу значною мірою залежав від підготовки вчителя нової генерації. Восени 1917 року було засновано Українську Науково-педагогічну Академію та відкрито український відділ у Вищому педагогічному інституті при Фребелівському товаристві, очолений С. Русовою, якій у праці «Націоналізація школи» вдалося влучно висловити аксіологічну домінанту нової доби: «Тільки рідна школа може виховати громадянську свідомість, почуття своєї людської гідності». Зауважимо, що в цей час учительські інститути були визнано закладами, «наближеними до вищих» завдяки розширенню сфери компетенції педагогічних рад, структурному оновленню, запровадженню відділень, поглибленню змісту освіти. На нашу думку, до флагманів українізації у галузі педагогічної освіти можна віднести Глухівський та Вінницький учительські інститути. Так, в останньому, крім

курсів українознавства (9 годин щотижня), починаючи з осені 1917 року, здійснювалося викладання низки предметів українською мовою: біології та ботаніки, древньої та середньої історії, графічних мистецтв, земледення (основ сільського господарства – Авт.); працювала термінологічна комісія з викладачів і студентів, спрямована на вдосконалення викладання природничих і точних дисциплін, практикувалися щотижневі виголошення вихованцями рефератів українською мовою з актуальних суспільних та освітніх питань, що супроводжувалося їх обговоренням. У Глухівському учительському інституті, крім викладання на всіх курсах історії України, української мови та літератури, географії України (почасти – російською мовою), було створено український хор та український гурток, вихованці якого на щотижневих засіданнях оприлюднювали реферати з українознавчої тематики, влаштовували урочисті засідання, присвячені пам'яті Т. Шевченка, Б. Грінченка, М. Лисенка, формували українську бібліотеку [19, арк. 542–545] з метою поглиблення самоосвіти.

Обов'язковими для вивчення на всіх відділеннях Чернігівського учительського інституту були курси з української мови, літератури, історії і географії України [19]. Справжніми подвижниками ідеї національного ренесансу були перспективні молоді викладачі і науковці, брати Павло і Василь Федоренки, які натхненно викладали українознавчі предмети для майбутніх учителів у Чернігові та Глухові. Хоча педагогічною радою Миколаївського учительського інституту в 1917 році дисципліни українознавства було віднесено до факультативних, проте читалися вони у значному щотижневому обсязі (історія України – 6 год., українська література – 6 год., граматики та історія української мови – 4 год., етнографія України – 2 год., економічна географія України – 2 год.). Натомість у Київському учительському інституті українська мова та літературу запроваджено в якості обов'язкових предметів, які викладалися на платній основі. Проте вже в наступному 1918–1919 навчальному році у зазначеному закладі було передбачено викладання історії України та української мови з організацією відповідного семінарію [18, арк. 54]. Аналогічні зміни відбулися у більшості педагогічних закладів, що свідчило про урізноманітнення форм і змісту освіти. Багато уваги приділялося практичному аспекту професійно-педагогічної підготовки, поглибленню вивчення психолого-педагогічних дисциплін та методики викладання рідної мови.

У період національного ренесансу новою філософією освіти стало українознавство, угрунтоване на принципах культури відповідності та етноцентризму. Адже в умовах нових реалій місія вищої школи полягала у формуванні патріотично налаштованих фахівців з вищою освітою, активних учасників розвитку держави і суспільства. Лейтмотивом праць репрезентантів педагогічної думки, державних та громадських діячів – М. Василенка, Г. Ващенко, Д. Дорошенка, М. Грушевського, С. Єфремова, М. Левицького,

О. Левицького, О. Музиченка, І. Огієнка, Л. Старицької-Черняхівської, І. Стешенка, М. Рудинського, С. Русової, М. Сумцова є формування вільної творчої особистості, позбавленої комплексу меншовартості та рабської психології, сполучення загальнолюдських і національних цінностей, розвиток самодіяльності та громадянської свідомості, утвердження людської і національної гідності молодій генерації. Доробок учених-українознавців заклав наукове підґрунтя для вивчення відповідних дисциплін і національно-патріотичного виховання молоді. Основу навчально-методичної літератури становила низка підручників і розвідок, підготовлених філологами Б. Грінченком, С. Єфремовим, П. Житецьким, А. Кримським, О. Потебнею, М. Сумцовим, істориками В. Антоновичем, Д. Багалієм, М. Грушевським, О. Єфименко, О. Лазаревським, Д. Яворницьким, етнографами Ф. Вовком, В. Гнатюком, Ф. Колесою, І. Франком. Так, очолюючи Наукове товариство імені Т. Шевченка (1897–1913 рр.), М. Грушевський сприяв виходу у світ понад 420 томів праць з української історії, філософії, літературознавства, етнографії, бібліографії, інших галузей. Для засвоєння матеріалу рідною мовою в нагоді стали 15 російсько-українських та 3 українсько-російських словників та вузько спеціалізованих термінологічних словників (щонайменше 8 – із правничої й адміністративної термінології, 4 – з фізики і хімії, 4 – з медицини, 3 – із природознавства й географії, 2 – з мовознавства, 1 – з математики).

На підставі закону про державну мову Української Народної Республіки часів Директорії з початку 1919 року у всіх вищих школах запроваджувалося україномовне викладання та вивчення дисциплін українознавства зі складанням відповідних іспитів. Створеною на базі Міністерства Комісією у справах вищих шкіл і наукових інституцій було передбачено структурне оновлення навчального процесу університетів та інститутів – згідно з вимогами підготовки національних кадрів, надання їм матеріальної, методичної, науково-технічної допомоги, розгортання мережі вищих шкіл, стабілізації роботи наукових інституцій. Проте програму інтенсивного розвитку галузі значною мірою не було втілено внаслідок більшовицької інтервенції, а підготовлений «Статут державних українських університетів» 1919 року, підготовлений комісією із 26 представників від 13 товариств і організацій на чолі з І. Огієнком, не встиг набути юридичної чинності.

Тому більшість вищих шкіл керувалися четвертим загально університетським Статутом 1884 року із відповідними корективами. Аналіз джерел показує, що у цей час було значно розширено повноваження рад та правління вищих шкіл, до компетенції яких належали контроль за дотриманням правил організації освітнього процесу, визначення тривалості занять і семестрів, перенесення частини навчального плану з одного півріччя в інше, зміна шкали оцінювання знань тощо. Важливо, що в засіданнях університетських рад почали брати участь не тільки

професори, але й інші викладачі та представники студентства. Зменшення зовнішнього адміністративного тиску сприяло посиленню академічної автономії вищих навчальних закладів.

Слід зауважити, що попри всі труднощі воєнного часу, до роботи в обох українських державних університетах удалося залучити понад 150 професорів, доцентів і приват-доцентів. З метою подолання монополії класичних університетів на підготовку національних наукових кадрів вельми актуальною виявилася постанова Ради Міністрів 1918 року, що надала право університетам, а також дев'яти інститутам України створити аспірантури, докторантури, ради із захисту дисертацій і надавати здобувачам вчені ступені (зокрема українською мовою) [8]. Згодом це право здобули і низка інших інститутів. Увагу державної влади до кадрового забезпечення вищої школи засвідчує комплекс законодавчих актів. Зокрема, «Закон про право писання та оборони дисертацій на вчені ступені в усіх школах України українською мовою» і «Закон про зміну умов здобуття звання приват-доцента в державних університетах України» (1918 р.); «Закон про право Київського та Кам'янець-Подільського державних українських університетів провадити іспити на ступені магістра та доктора», «Закон про зміну порядку одержання вченого ступеня магістра для приват-доцентів державних університетів», «Закон про зміну умов здобуття звання приват-доцента в державних університетах України», «Закон про пільги для приват-доцентів Київського і Кам'янець-Подільського державного українського університету в отриманні наукового ступеню магістра» (1919 р.). Урядом Директорії було узаконено заснування підвищених стипендій для 20 професорських стипендіатів («Закон про встановлення 20 стипендій в розмірі від 5000 до 7200 карбованців для підготовки професорів вищих навчальних закладів України з українською викладовою мовою» (1919 р.).

Порівняльний аналіз показує: якщо уряд П. Скоропадського орієнтувався на стандарти підготовки викладача вищої школи, визначені університетським статутом 1884 року, то за часів Директорії довелося вдатися до тимчасового зниження освітнього цензу для здобувачів викладацьких посад, відомих науковими розвідками, що траплялося у світовій практиці. Демократичною тенденцією стало ширше залучення до викладання жіноцтва і представників різних національностей, які поділяли демократичні цінності щодо соціальної, національної, індивідуальної рівності громадян. Активну участь у розбудові національної вищої освіти взяли вчені українського походження, які прибули з російських та австрійських університетів. Про здійснення пошуку засобів удосконалення магістерської підготовки свідчить узагальнення 30 вересня 1918 року пропозицій фахівців щодо магістерських іспитів з українознавчих дисциплін. Так, з історії України передбачалося складання основного предмету – історії українського народу (з оглядом джерел та історіографії) і додаткового предмету – російської історії.

Згідно із «Законом про штатні ставки працівників вищих шкіл України» від 23 серпня 1918 року, було збільшено розмір зарплатні всім 62-м категоріям працівників, надавалися виплати від держави та органів місцевого самоврядування (на свята, на дорожнечу, місячні допомоги тощо). Проблема з виплатою заробітної плати виникла після пограбування радянськими органами «університетської каси» у Києві в серпні 1919 року. Внаслідок індексації окладів працівникам українських університетів, проведеної урядом Директорії восени 1919 року, місячний оклад професора зріс у 3,5 рази порівняно з 1918 роком [5, арк. 105]. Проте для утримання власних родин багатьом викладачам доводилося вдаватися до підробітку в державних і громадських структурах, школах, редакціях видань. У Кам'янець-Подільському було налагоджено продаж за пільговими цінами овочів зі зразкового університетського городу, надання у користування земельних ділянок. Суттєві корективи до організації навчального процесу вносили кризові й нестабільні обставини воєнного часу: інфляція, перебої з постачанням води, газу, електроенергії, запровадження поліцейських годин за радянського, денікінського, польського режимів, реквізиції продовольчих ресурсів і цінностей із музейних колекцій вишів, арешти, репресії, розстріли викладачів і студентів, примусові мобілізації до війська, хвороби й епідемії, вимушена міграція та еміграція. За браком палива багатьом вишам довелося подовжувати зимові канікули за рахунок роботи влітку. Хронічною проблемою було недостатнє фінансове і матеріально-технічне забезпечення вищих навчальних закладів. Частину споруд було зруйновано внаслідок воєнних дій, тимчасово реквізовано під лазарети, для потреб військового відомства. Левова частка державного фінансування припадала на російські університети, а нові виші працювали переважно в найманих приміщеннях, орендуючи лабораторії, обладнання і матеріали різних навчальних закладів, музеїв, наукових установ. З метою проведення практичних занять у державних українських університетах було обладнано низку лабораторій, кабінетів, музеїв, клінік, закладено ботанічний сад (Київ), метеорологічну станцію, біологічний інститут, креслярський зал, астрономічну обсерваторію (Кам'янець-Подільський) [10] Порівняльний аналіз показує, що на відміну від традиційних чотирьох факультетів Київського українського університету, більш оригінальною структурою вирізнявся Кам'янець-Подільський університет у складі п'яти факультетів (зокрема, сільськогосподарського та богословського, що готував священників автокефальної церкви), плануючи відкриття шостого (політехнічного); крім того, тут діяла низка нових кафедр (зокрема, польська та іудейська).

У зазначений період навчальний процес у вищій школі здійснювався згідно з розробленими індивідуальними навчальними планами. Основу змістового компоненту становили обов'язкові (фундаментальні, спеціальні та українознавчі) дисципліни. Розширювалася варіативна складова змісту

освіти: так, у Харківському університеті читалося 11 рекомендованих предметів [15, с. 46]. Чимало зусиль до поглиблення українознавчого компоненту змісту освіти в Університеті Св. Володимира доклали професори О. Гермайзе, В. Данилевич, В. Іконніков, М. Петров. До них долучилися харківські науковці; професори Д. Зеленін, В. Кульбакін, Ф. Тарановський, приват-доцент М. Плевако. З 1918 року у Київському університеті викладалися такі українознавчі дисципліни: «Історія України» (професор Г. Максимович), «Українське мистецтво» (професор Г. Павлуцький), спецкурси «Релігійні рухи на Україні в XVI–XVII ст.» (професор С. Голубєв) і «Гетьманщина на Україні» (професор Г. Максимович) [3]. Як свідчать мемуарні джерела, курси «українського права» професора М. Василенка, історії української культури професора І. Огієнка читалися у низці вищих навчальних закладів Києва.

У 1919–1920 навчальному році тижневе навчальне навантаження студентів варіювалося у межах 20–50 годин (найменше – на фізико-математичному факультеті Кам'янець-Подільського університету, найбільше – на історико-філологічному). Плата за навчання коливалася в межах 125–150 крб., залежно від оснащення факультетів відповідним обладнанням. Завдяки анкетуванню з'ясувалася думка молоді щодо різних аспектів освітнього процесу. Керівництво вишу намагалося йти назустріч конструктивним пропозиціям: так, згідно з проханнями студентів, корегувався графік навчання, проведення занять здійснювалися переважно у післяобідній та вечірній час, що дозволяло молоді заробити засоби для існування, започатковувалися нові курси та кафедри: педагогіки, місцевого самоврядування, тощо. Синхронний аналіз показує, що спільним для студентства різних вишів був винятковий інтерес до соціології, політекономії, політології, психології, що сприяли адекватній оцінці політичної ситуації та самореалізації особистості.

Цікаві свідчення про творчу атмосферу, що попри об'єктивні труднощі панувала у студентсько-викладацькій громаді Кам'янець-Подільського державного українського університету, залишив Д. Дорошенко. Видатний історик констатував, що «вступні лекції нових професорів і доцентів ... збирали завжди велику аудиторію і являлись справжнім святом в університетській сім'ї» [9, с. 415]. Про сумлінність викладачів і студентів у виконанні власних обов'язків, духовну спорідненість науково-педагогічної громади йдеться у споминах С. Русової, яка в цей час викладала педагогіку в університеті на Поділлі [14]. За незначними винятками (у Києві – 13,9%, у Кам'янець-Подільському – крім професора-чеха В. Петра) навчальний процес у новостворених університетах здійснювався українською мовою. Як свідчать оголошення у газетах, семестрові колоквиуми, заліки, іспити складалися не акордно, а протягом кількох місяців по завершенні певного курсу, в узгоджені зі

студентами дні й години. У цей час закріпилася 5-бальна шкала оцінювання знань: «відмінно», «дуже добре», «добре», «задовольняюче» і «зле». Напередодні випробувань тексти лекцій багатьох викладачів, часто вдосконалені й доповнені слухачами, друкувалися в університетській типографії. Іноді на прохання студентської ради іспити переносилися на пізніший термін, щоб мати змогу придбати рідкісні навчальні видання в закордонних книгарнях, куди студенти відряджали своїх делегатів.

У зазначений період професорсько-викладацький склад прагнув до здійснення активної науково-дослідної роботи. Науково-педагогічною громадою Київського державного українського університету було вирішено не засновувати окремого наукового товариства, адже професори цього закладу (А. Кримський, М. Туган-Барановський, М. Василенко, Д. Граве, С. Тимошенко, Ф. Міщенко) стали дійсними членами та академіками Української Академії Наук. Вчені столиці активно оприлюднювали власні розвідки у виданнях Українського наукового товариства і Української Академії Наук. На нашу думку, перший Президент Української Академії наук В. Вернадський вельми влучно визначив її покликання – «сприяти зросту національної самосвідомості і української культури шляхом широкого й глибокого, проникливого наукового вивчення минулого й сьогодення українського народу і його сусідів, природи зайнятого їм краю, у всіх нескінченних його проявах» [12, с. 10]. Натомість викладачі – члени Українського наукового товариства ініціювали створення в Кам'янець-Подільському університеті вузівської наукової громади, до якої ввійшли більшість викладачів закладу. Згідно зі «Статутом Наукового товариства Кам'янець-Подільського державного українського університету», у його засіданнях могли брати участь студенти і сторонні особи. Доробок викладачів і студентів друкувався в молодіжному часописі «Нова думка», у наукових університетських виданнях. Зокрема, із запланованого 8-томного видання праць викладачів Кам'янець-Подільського Університету видруковано перший том «Записок» (із підготовленим вченими вишу україномовним перекладом частини Святого Письма) і зроблено відбитки праць другого тому.

Під впливом позитивного прикладу викладачів студенти переймалися створенням наукових гуртків. Так, у 1918 році в Київському державному університеті засновано Наукове товариство студентів-українців [4]. Доробком членів фізико-математичного гуртка Кам'янець-Подільського державного українського університету стало обговорення наукових рефератів з різних проблем, формування власної бібліотеки, проведення гуртківцями практичних занять в академічних групах, підготовка до друку лекцій та їх розповсюдження між студентами. Активністю відзначалися члени географічного гуртка на чолі з професором В. Гериновичем, які готували реферати, активно працювали над створенням метеорологічної станції, влаштовували екскурсії околицями Кам'янця-Подільського. Плідною була

діяльність астрономічного гуртка та гуртка дослідників природи (ініціатор – асистент Ю. Русов). На богословському факультеті, що готував священників Української автокефальної церкви під керівництвом доцента В. Біднова працювали «Студія чистого християнства» і гомілетичний гурток. Вартує уваги студентський бібліографічний гурток, заснований доцентом М. Плевако для «складання наукової бібліографії творів українського красного письменства, фольклору, історії, літератури й критики», результати роботи якого передавалися до Академії наук України. Представники «свідомого студентства», прагнучи залучити до гурткової роботи широкий загал своїх товаришів, доводили, що «гурток дасть змогу кожному членові його доповнити свою освіту, буде привчати людину до самостійності і наукової творчості». В 1920 році в університеті на Поділлі було засновано наукове студентське товариство, дійсними членами якого стали автори принаймні однієї наукової розвідки. Цим товариством у складі 7 секцій (математично-фізичної, природознавчої, дослідників природи, астрономічної, географічної, історико-економічної і богословської) було охоплено понад 100 осіб [10].

Узагальнення матеріалів джерел показує, що до навчання в українських держуніверситетах вдалося залучити майже 3400 юнаків і дівчат різних національностей, абсолютну більшість із яких становили українці (у Кам'янець-Подільському – 80%). Основними умовами зарахування студентів стала завершена середня освіта і володіння державною мовою. Хоча у Кам'янець-Подільському державному українському університеті за наполяганням ректора І. Огієнка було запроваджено складання вступного іспиту з української мови, проте багато студентів складало його вже після умовного зарахування. До складу університетської молоді належали юнаки й дівчата переважно селянського походження православного віросповідання з різних регіонів України, рідше – прибалтійських і російських губерній. Важливо, що третина студентів цього університету звільнялися від плати за навчання. 10 стипендій студентам Київського українського державного університету надало Київське губернське земство, передусім – авторам краєзнавчих праць, активістам культурно-просвітницької роботи [6, арк. 171]. До підтримки молоді долучилися повітові земства і губернська народна управа Поділля. Умовами для стипендіатів було свідчення про незаможність і готовність працювати на педагогічній ниві для процвітання рідної України. Враховуючи гіперінфляцію 1920 року, керівництву університету вдалося домогтися збільшення кількості підвищених стипендій до 50 (по 2 тис. крб. щомісяця). Такого ж розміру була одноразова (місячна або двомісячна) матеріальна допомога студентам. Загалом, стипендії отримали близько 8% студентського складу Кам'янець-Подільського університету. Хоча плата за навчання протягом 1918–1920 років залишалася незмінною, понад 2/3 студентів були боржниками. Оскільки близько 30% молоді було звільнено від плати за навчання, то заклад опинився на межі виживання [10]. Однак завдяки закликам

до відповідальності та сумління слухачів у засобах масової інформації керівництву університету вдалося домогтися сплати більшості боргів.

Значну роботу з нормалізації навчання, виховання, соціального захисту, дозвілля слухачів здійснювали органи студентського самоврядування. Вирішення проблеми організації безкоштовного або дешевого харчування студентів у Кам'янець-Подільському державному українському університеті було досягнуто завдяки відкриттю їдальні. Іногородні слухачі мешкали в бурсах та найманому житлі. Для підтримки малозабезпеченої молоді в обох університетах було створено товариства допомоги незаможним студентам, що сприяли медичному обслуговуванню, наданню безвідсоткового кредиту на навчання, працевлаштуванню. Свідченням демократичних засад Кам'янець-Подільського університету є реалізація права кожного студента на власну думку (від анонімних записів у книзі відгуків до відкритої критики окремих дій викладачів та адміністрації в молодіжному часописі). Координаційну роль у громадській активності і самодіяльності студентства здійснювала рада студентських представників, що вирізнялася масовістю і дієвістю з-поміж інших молодіжних структур (ради студентських старост, товариства допомоги незаможним студентам, ради академічної громади, ради студентської трудової артілі, комітету студентів-емігрантів Надніпрянської України) [16, с. 39].

Гуманітарних відділ Міжнаціональної ради студентських представників до червня 1920 року надав допомогу 67 хворим студентам (грошима, білизною, одягом). Вагоме значення мали кошти і продукти, отримані молоддю під час колядування та щедрування [2, с. 9–11]. Працевлаштуванню молоді сприяли «Студентські трудові артілі», створені в обох університетах. Студентський кооператив «Самодопомога» мав у Кам'янець-Подільському власну крамницю та буфет. Частина молоді зайнялася городництвом, проте за браком у них досвіду господарювання університет зазнав значних збитків. Для координації зусиль академічної молоді було створено «Українську студентську спілку м. Києва», а з ініціативи слухачів Кам'янець-Подільського університету розпочато підготовчу роботу до Всеукраїнського студентського конгресу (1920 р.), який не було проведено внаслідок зміни влади [13, с. 3]. Це зібрання мало на меті об'єднання зусиль студентів-українців з різних країн світу, налагодження міжнародних стосунків у вирішенні академічних та суспільно-політичних проблем. Особливо актуальною для студентів різних вишів була вимога посилення впливу на розвиток вишу (завдяки активній участі в роботі колегіальних органів), у розвитку держави та суспільства. Передбачався критичний аналіз принципів організації академічного життя і чинних статутів вищих шкіл, розроблення проекту зразкового статуту. Водночас студентським активом засвідчено високий рівень суспільної свідомості та

самоорганізації української молоді, здатність до налагодженню комунікації у студентському середовищі різних регіонів країни та за кордоном.

Аналіз джерел показує, що найбільшими благодійниками студентської молоді у цей час були викладачі та просвітяни. Лекторський корпус співпрацював зі створеною студентами у 1918 році університетською культурно-просвітньою комісією, зусиллями якої у містах Київщини влаштовано підготовчі курси для вступу до університету, літні курси з українознавства для пересічних громадян, інші культурно-просвітницькі акції.

Завдяки актуалізації національного виховного ідеалу прикладом для молоді стали Ярослав Мудрий, П. Сагайдачний, Г. Сковорода, Т. Шевченко, І. Франко, Леся Українка. Українські студенти, як активні учасники державотворчих процесів, виступили на захист Батьківщини від іноземного вторгнення. Представники самообілізованої молоді воювали на фронті у складі студентського куреня Українських січових стрільців і полягли за свободу Батьківщини в боях під Крутами. Допомогу українському військові надавав курінь студентів-січовиків Кам'янець-Подільського державного українського університету. Варто відзначити спорідненість цінностей і пріоритетів виховної роботи зі студентською молоддю в період національного державотворення з тими, що на початку ХХ століття культивувалися в українських студентських товариствах. Насамперед, це гасло «Вірність Богові та Україні!», культ національних героїв, пошана до родинних традицій та народних звичаїв. Поряд з урочистостями з нагоди відкриття alma-mater, розповсюдженим було відзначення академічними громадами свят традиційного українського календаря: Різдва, Великодня, Василя Святого. Студенти і викладачі влаштовували урочисті засідання принагідно до пам'ятних дат національної історії та ювілеїв великих українців – вчених, письменників, діячів митців. На виховання молодого покоління позитивно впливав авторитет та особистий приклад багатьох викладачів, визначних державних діячів.

Висновки та перспективи подальших наукових розвідок. Отже, проведене дослідження дозволило виокремити особливості розвитку вищої школи в період правління національних урядів: поміркований характер політики українських урядів, реалізація права академічної автономії; широке залучення громадськості до забезпечення принципів соціальної, гендерної і національної рівності в галузі вищої освіти; вдосконалення системи підготовки науково-педагогічних кадрів; державне фінансування інституту професорських стипендіатів; запровадження українського обігу до широкого академічного вжитку; розширення спектру українознавчих досліджень, узаконення права захисту дисертації українською мовою, утвердження національного виховного ідеалу. Про адаптацію вищої школи зазначеного періоду до потреб студентів свідчить: тимчасове зниження освітнього цензу для вступників; розширення варіативної та українознавчої складової змісту

освіти; запровадження індивідуальних начальних планів; посилення національно-патріотичного виховання молодого покоління, функціонування Міжнаціональної ради студентських представників.

Перспективи подальшого дослідження обраної проблеми пов'язані з вивченням особливостей реалізації культурно-освітніх прав національних меншин у вищій школі України зазначеного періоду.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Alma Mater. Університет св. Володимира напередодні та в добу Української революції 1917–1920: матеріали, документи, спогади: у 3-х кн. Кн. 1: Університет св. Володимира між двома революціями.* (2000). Київ: Прайм (*Alma Mater. University of St. Volodymyr on the eve and in the day of the Ukrainian Revolution of 1917–1920: materials, documents, memoirs: in 3 books. Book 1: University of St. Volodymyr between two revolutions.* (2000). Kyiv: Prime).

2. Годованець М. (1919). Утворюйте колядні гуртки. *Село, 23, 12 грудня, 9–11* (Hodovanets, M. (1919). Make a carrols circles. *Selo (Village), 23, December 12, 9–11*).

3. *Державний архів м. Києва.* Ф. 16, Оп. 465, Спр. 1288 (*State Archive in Kyiv. F. 16, Descr. 465, Case 1288*).

4. *Державний архів м. Києва.* Ф. Р-936, Оп. 1, Спр. 10 (*State Archive in Kyiv. F. R-936, Descr. 1, Case 10*).

5. *Державний архів м. Києва.* Ф. Р-936, Оп. 2, Спр. 6 (*State Archive in Kyiv. F. R-936, Descr. 2, Case 6*).

6. *Державний архів м. Києва.* Ф. Р-936, Оп. 2, Спр. 23 (*State Archive in Kyiv. F. R-936, Descr. 2, Case 23*).

7. *Державний архів Одеської області.* Ф. 45, Оп. 5, Спр. 14881 (*State archive of the Odessa region. F. 45, Descr. 5, Case 14881*).

8. *Державний Вісник.* (1918). 21 вересня (*State Bulletin.* (1918). September, 21).

9. Дорошенко, Д. (2007). *Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 рр.).* К.: Темпора (Doroshenko, D. (2007). *My memories of the recent past (1914–1920).* K.: Tempora).

10. Завальнюк, О. (2011). *Утворення і діяльність державних українських університетів (1917–1921 рр.).* Кам'янець-Подільський: Аксиома (Zavalniuk, O. (2011). *Formation and activity of state Ukrainian universities (1917–1921).* Kamianets-Podilskyi: Axiom).

11. *Нова рада.* (1917). 21 квітня (*New Council.* (1917). April, 21).

12. *Пояснювальна записка до проекту про заснування Української Академії наук у Києві.* (1919). Київ (*Explanatory note to the project on the establishment of the Ukrainian Academy of Sciences in Kyiv.* (1919). Kyiv).

13. Про Всеукраїнський студентський конгрес. (1920). *Наш Шлях, 101, 26 травня, 3* (About the All-Ukrainian student congress. (1920). *Our Way, 101, May 26, 3*).

14. Русова С. (1996). *Мої спомини.* К.: Україна-Віта (Rusova S. (1996). *My memories.* K.: Ukraine-Vita).

15. Сокращенный отчет о состоянии Харьковского университета в 1917 г. (1919). *Записки Харьковского университета в 1918 и 1919 г.* Харьков: Типография М. Зильберберг и С-вья (Abbreviated report on the state of the Kharkov University in 1917 (1919). *Notes of the Kharkov University in 1918 and 1919.* Kharkov: Printing house M. Zilberberg and Sons).

16. Студент[ські] організації і їхня діяльність. (1920). *Нова думка, Ч. III, 39* (Student organizations and their activities. (1920). *New Opinion, Part III, 39*).

17. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*. Ф. 1064, Оп. 1, Спр. 185 (*Central State Archive of the Supreme Power and Administration of Ukraine*. F. 1064, Descr. 1, Case 185).

18. *Центральний державний історичний архів у м. Київ*. Ф. 707, Оп. 311, Спр. 5 (*Central State Historical Archive in Kyiv*. F. 707, Descr. 311, Case 5).

19. *Центральний державний історичний архів у м. Київ*. Ф. 707, Оп. 311, Спр. 434 (*Central State Historical Archive in Kyiv*. F. 707, Descr. 311, Case 434).

РЕЗЮМЕ

Корж-Усенко Лариса. Особенности развития национальной высшей школы периода правления украинских правительств.

В статье раскрыты основные направления реформирования высшей школы в период правления национальных правительств и выделены особенности в организации процесса образования в течение 1917–1920 годов. Доказано расширение границ академической автономии, обобщен опыт реализации свободы преподавания и обучения. Рассмотрены проблемы и успехи в осуществлении украинизации высшей школы и активизации национально-патриотического воспитания молодого поколения. Раскрыта взаимосвязь академических традиций и новаций в период национальной государственности (1917–1920 гг.), охарактеризованы новые подходы к цели, принципам и содержанию обучения и воспитания академической молодежи, развитию студенческого самоуправления и решению кадровой проблемы на примере украинских государственных университетов в Киеве и Каменец-Подольском.

Ключевые слова: университет, высшая школа, академическая автономия, высшие учебные заведения, реформирование, украинизация, процесс образования, студенческое самоуправление.

SUMMARY

Korzh-Usenko Larysa. Peculiarities of development of the national higher school of the period of the rule of Ukrainian governments.

Modern universities are to some extent the successors of traditions of the national higher school, initiated in 1917–1920, since, in accordance with the Constitution of Ukraine and the Law of Ukraine “On Higher Education” (2014), they use the state language, study Ukrainian disciplines, realize the right of academic autonomy, freedom of teaching and learning, develop ideas of student self-government, and strengthen the national-patriotic education of student youth.

The purpose of the study is to reveal the leading directions of the reform of higher school during the rule of Ukrainian governments and to highlight the peculiarities in organizing the educational process during 1917–1920.

With the help of a textual analysis, the historiographical work and the source base of research have been processed. Using the method of the synchronous analysis, the peculiarities in the organization of the educational process in 1917–1920 have been singled out, difficulties and successes in the implementation of the Ukrainianization of higher education and the activation of the national-patriotic upbringing of the younger generation have been considered. Diachronic analysis has allowed to find out the relationship between academic traditions and innovations during the period of the national state formation (1917–1920), to characterize new approaches to the purpose, principles and content of training and education of the academic youth, student self-government development and personnel problem solving, on the example of Ukrainian state universities in Kyiv and Kamianets-Podilsky. Guided by the generalization method, the

conclusions of the proposed research have been formulated and the prospects for the development of related problems have been outlined.

It has been proved that, despite the extremely unfavorable circumstances (external intervention, internal opposition of the reactionary professors, economic and political problems), Ukrainian state administration together with the public and enthusiasts of the scientific-pedagogical domain managed to ensure the functioning and further development of higher education. Particular attention is paid to the implementation of the principles of democracy, humanism, cultural conformity and practical expediency, namely: approval of the national educational ideal in the higher school, implementation of the appropriate language policy, deepening of the national component of the content of education, enhancement of its saturation and knowledge intensity, experience of solving the personnel problem and student self-government activities.

The peculiarities of development of the higher school during the period of national state formation have been singled out: moderate nature of the policy of Ukrainian governments, realization of the right of academic autonomy; broad engagement of the public in ensuring the principles of social, gender and national equality in the field of higher education; improvement of the system of training of scientific and pedagogical personnel; state funding of the institute of professorial scholars; introduction of the native language to a wide academic use; expanding the range of Ukrainian studies, legalizing the right to defend the thesis in Ukrainian. The adaptation of the higher school of this period to the needs of students is indicated by the temporary decrease of the educational qualification for the entrants; expansion of the optional and Ukrainian-language component of the content of education; introduction of the individual educational plans; strengthening of the national-patriotic upbringing of the younger generation, functioning of the International council of student representatives.

Key words: *university, higher school, academic autonomy, higher education institutions, reform, ukrainianization, educational process, student self-government.*